

The role of the geography of Bataeh and the factors influenced by it in the rise to power of Imran ibn Shahin

Keyvan Karimi Alvar¹ and Ali Mombeini²

1- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.

2- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/07/10 Accepted: 2026/09/04 pp: 1- 17 Keywords: Geography of Bataeh; Imran ibn Shahin; Shahinids; Buyid dynasty; Attritional War.	The Bataeh region in southern Iraq, due to its unique geography, served as a safe haven for rebels and opponents of the caliphate. This region witnessed the emergence of movements and unrest, such that in the fourth century AH, the Shahinids movement took place in the Bataeh. By using the geographical conditions of the Bataeh, Imran ibn Shahin managed to establish a local dynasty that lasted for nearly half a century. Especially during the time of Imran, they were able to use these conditions to repel widespread attacks directed at their territory and sustain their existence. This research, with a descriptive-analytical approach and relying on first-hand historical and geographical sources, seeks to answer the question of to what extent the geography of the Bataeh and its influencing factors played a role in the formation and continuity of Imran's emirate. The research findings indicate the special impact of the Batayeh's geography on the formation and continuity of Imran's emirate. Having a unique geographical location, as well as its specific economic geography, this geographical factor became a basis for attracting a heterogeneous population opposed to the ruling power structure. Imran achieved power by adopting a defensive and attritional war, along with the influence of factors such as the weakness of the caliphate against the Buyid amirs and Turkic commanders, the early Buyid amirs' adherence to certain traditions such as chivalry (jawanmardi) among the Buyid rulers, and intra-dynastic conflicts of the Buyids such as the confrontation between Izz al-Dawla and Adud al-Dawla. Accordingly, paying attention to the geography and its related factors, as well as concomitant factors, is essential for understanding the rise to power of Imran.
	Citation: Karimi Alvar, K., & Mombeini, A. (2026). The role of the geography of Bataeh and the factors influenced by it in the rise to power of Imran ibn Shahin. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 3(1), 1-17. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57290.1091 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.1.1

Extended Abstract

Introduction

Coinciding with the formation of the emirate of Imran ibn Shahin, the Abbasid Caliphate came under the dominance of the Buyid amirs. Following the golden age of this dynasty, not only were the more distant regions attaining a kind of practical independence from the Caliphate, but even in some areas close to the center of Abbasid caliphal power, contenders sought to achieve local power. One of these regions, namely Bataeh in southern Iraq, due to its specific geography alongside other factors—such as its location on the communication route from Basra to Baghdad, the heterogeneous composition of its inhabitants, and the lack of access and oversight by the central government's military forces—provided a favorable sanctuary for adventurous figures. Imran ibn Shahin, as an obscure individual and under the shadow of his initial connection with the Baridi family, gradually achieved local power in Bataeh. Given the weakness that had overcome the Abbasid Caliphate, he managed to increase his power despite conflicts with the Buyids and establish an emirate that lasted for half a century. The outcome of these confrontations was, in fact, determined under the influence of several factors, including, on the part of the forces dispatched by the Buyids, problems that led to leaving the battle against Imran ibn Shahin incomplete; nevertheless, the geography of the region possessed conditions that compelled the dispatched forces to resort to a time-consuming and attrition-based style of warfare. They were forced to employ tactics such as blockade and damming/closing water canals. On the opposing side, Imran ibn Shahin and his supporters resorted to methods including ambushing in narrow passes as well as destroying the very dams created by the Buyid forces on the water canals. The application of some of these methods was, in fact, an important part of the actions that ultimately led to the formation and continuity of Imran ibn Shahin's power.

Material & Methods

The main historical information for conducting this research has been obtained from first-hand historical and geographical sources. Some research sources have also been used to complement the data of this study. Considering the primary role of Imran ibn Shahin in the rise to power of the Shahinids, the main focus of the article's collected data is on his personality and actions. Understanding the developments related to Imran ibn Shahin and his confrontations with the Buyids is directly linked to the subject of understanding the geography of Bataeh. To achieve a complete understanding of the interconnectedness of these two variables, the present study has analyzed the aforementioned data through a descriptive and analytical approach.

Results and discussion

The research findings indicate that a combination of several factors was influential in the emergence of Imran ibn Shahin. One of the consistently effective factors in this regard was the geographical conditions of Bataeh, which also offered specific economic conditions. In addition, the effective leadership role of Imran ibn Shahin, alongside the weak conditions of the Abbasid Caliphate under Buyid dominance, determined the course of developments in southern Iraq during this period. However, the limitations of Imran ibn Shahin's local power rendered their direct confrontation with the forces dispatched by the Buyids impossible; yet, intra-dynastic problems of the Buyids on the one hand, and the adoption of an attrition warfare approach by Imran ibn Shahin on the other, relatively turned the conditions in favor of Imran ibn Shahin.

Conclusion

In the fourth century AH, by leveraging the geography of Bataeh, Imran ibn Shahin succeeded in establishing an emirate that lasted for nearly half a century. This event occurred under the

influence of geography and its effects, including the economic status and specific human conditions of the Bataeh region. By utilizing the mentioned factors, Imran ibn Shahin was able to stand firmly against the Buyids, who during that era had succeeded in capturing Baghdad and bringing the institution of the Caliphate under their influence. The geography of Bataeh also influenced the manner of Imran ibn Shahin's struggles, such that, given his limited resources in confronting the Buyid forces, he resorted to defensive and attrition warfare by utilizing this geography. However, Imran ibn Shahin's success was not merely the result of the geographical conditions of Bataeh, but was accompanied by other factors, including the support of the local people, the weakness of the Caliphate, and internal disputes within the Buyid dynasty. The Buyid amir Bakhtiyar was forced to draw closer to Imran ibn Shahin through a political marriage to overcome intra-dynastic rivalries and his other problems.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

نقش جغرافیای بطایح و عوامل متأثر از آن در قدرت‌گیری عمران بن شاهین

کیوان کریمی الوار^۱ و علی ممینی^۲

۱- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

۲- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
منطقه بطایح در جنوب عراق به علت برخورداری از شرایط خاص جغرافیایی، پناهگاهی امن برای شورشیان و مخالفان خلافت بود. این منطقه به ویژه در قرون سوم و چهارم هجری شاهد بروز ناآرامی‌هایی بود. به طوری که در قرن چهارم هجری در منطقه بطایح، جنبش شاهینیان رخ داد. عمران بن شاهین توانست با بهره‌گیری از شرایط جغرافیایی بطایح سلسله‌ای محلی را بنیان نهد که حدود نیم‌قرن دوام آورد. در طی رهبری عمران، آن‌ها توانستند با استفاده از این شرایط جغرافیایی حملات گسترده‌ای را که متوجه سرزمینشان بود دفع کرده و به حیات خود ادامه دهند. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع دست اول تاریخی و جغرافیایی، به دنبال پاسخ به این سؤال است که جغرافیای بطایح و عوامل متأثر از آن تا چه اندازه در شکل‌گیری و تداوم امارت عمران نقش داشته است؟ یافته‌های پژوهش حاکی از تأثیر ویژه جغرافیای بطایح بر شکل‌گیری و تداوم امارت عمران می‌باشد. این عامل جغرافیایی خود بستری برای عواملی دیگری شد که در این روند مؤثر افتاد، از جمله اینکه، عامل جغرافیایی، رویکرد مقابله را برای عمران به سمت اتخاذ نبردهای فرسایشی برد که در موفقیت وی مؤثر بود. همچنین جغرافیای اقتصادی بطایح از عوامل کارساز برای شاهینیان بود. علاوه بر این جغرافیای بطایح بستری برای شکل‌گیری ترکیب اجتماعی خاصی بود که به شکل بالقوه، نیرویی مهم برای عمران در تقابل با آل‌بویه بودند. در کنار این عامل مؤثر، عواملی مانند ضعف خلافت در برابر امرای آل‌بویه و سرداران ترک، توجه امرای آغازین آل‌بویه به رعایت برخی سنن مانند آیین جوانمردی در بین امرای بویه، اختلافات درون خاندانی آل‌بویه مانند رویارویی عزالدوله و عضدالدوله، در موفقیت عمران نیز نقش داشتند. بر همین اساس، توجه به عامل جغرافیایی و عوامل مرتبط و هم‌زمان، برای درک قدرت‌یابی عمران بن شاهین ضروری می‌باشد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۱۹ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۳ صص: ۱-۱۷ واژگان کلیدی: آل‌بویه، جغرافیای بطایح، جنگ فرسایشی، شاهینیان، عمران بن شاهین.
استناد: کریمی الوار، کیوان و ممینی، علی. (۱۴۰۵). نقش جغرافیای بطایح و عوامل متأثر از آن در قدرت‌گیری عمران بن شاهین. <i>نشریه سیاست در آینه تاریخ</i>، ۳(۱)، ۱-۱۷. © نویسندگان حق چاپ و حقوق نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57290.1091 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.1.1	

مقدمه

در قرن چهارم هجری و با تسریع روند ضعف دستگاه خلافت عباسی امارت‌هایی به وجود آمدند که گهگاه چالشی جدی برای خلافت محسوب می‌شدند. از جمله این امارت‌ها، شاهینیان در منطقه بطایح و در نزدیکی بغداد بودند. منطقه بطایح به دلیل برخورداری از شرایط خاص جغرافیایی و اقتصادی همواره مأمّن شورشیان، فراریان و مجرمانی بود که با عباسیان در تعارض بودند. مؤسس امارت شاهینیان، عمران بن شاهین، به سبب ترس از مجازات عباسیان به بطایح گریخت و با بهره‌برداری از شرایط جغرافیایی، و عوامل اقتصادی و انسانی این منطقه که خود متأثر از همان عامل جغرافیایی نیز بود، امارتی را بنیان نهاد که نیم‌قرن دوام آورد. عمران بن شاهین در سایه جغرافیا و خودکفایی اقتصادی بطایح توانست حمله‌های آل بویه را دفع کرده و نه تنها آنان را وادار کرد تا موجودیتش را به رسمیت بشناسد بلکه در مواردی در قامت یک متحد نیز ظاهر شد.

پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این سؤال است که جغرافیای ویژه‌ی بطایح و عوامل مرتبط با آن در کنار شرایط تأثیرگذار هم‌زمان، چه تأثیری بر شکل‌گیری و ادامه سلسله شاهینیان داشت؟ به نظر می‌رسد که بدون بهره‌گیری شاهینیان از جغرافیای خاص بطایح و همچنین هم‌زمانی عوامل دیگر مرتبط با وضعیت سیاسی- نظامی خلفای عباسی و امرای آل بویه، آنان قادر به پی افکندن سلسله‌شان نبودند و توانایی تداوم حیات از آنان سلب می‌شد.

پیشینه موضوع شاهینیان تحقیقات محدودی را نشان می‌دهد. طهماسبی (۱۳۸۴) در مقاله «شاهینیان بطایح» پژوهش مستقلی در مورد شکل‌گیری شاهینیان با تأکید بر تاریخ تحولات سیاسی آن‌ها نگاشته است. بیاتی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان تأثیر جغرافیای بطایح بر روابط خصمانه آل بویه با شاهینیان، بر مسائلی چون بطایح به عنوان پناهگاه شورشیان، انسداد راه‌ها و غارت کاروان‌ها از سوی شاهینیان توجه می‌کند. باروک ماتیر (۲۰۲۳) در مقاله‌ای به عنوان «امارتی عربی حاکم بر بطیحه در قرن دهم میلادی» که به زبان ترکی چاپ شده است، آن‌گونه که خود می‌نویسد به‌ویژه فعالیت‌های سیاسی عمران بن شاهین در دوره آل بویه را مدنظر دارد و تأثیرات آن بر منطقه را بررسی کرده است. در این زمینه مقالات مذکور کمتر به پیوستگی جغرافیای بطایح و عوامل مرتبط و مقارن با آن توجه داشته‌اند. برای مثال شرح تقابل‌های عمران بن شاهین و قوای بویه‌ی در تجارب الامم به‌خوبی بر موضوع جنگ‌های فرسایشی عمران بن شاهین اشاره دارد، امری که در مقالات فوق موردتوجه نبوده است. علاوه بر این برخی از ویژگی‌های خاص آل بویه که ریشه در ساختار قدرت آنان داشت بر سرنوشت عمران بن شاهین و در واقع بر تثبیت قدرت و تداوم موفقیت وی مؤثر افتاد. از جمله این ویژگی‌ها، می‌توان به اصرار رکن‌الدوله بر رعایت آیین جوانمردان از سوی عضدالدوله اشاره کرد، امری که در مراحل از قدرت‌گیری عمران بن شاهین نقش‌آفرین بود. در مقاله حاضر نقش جغرافیای بطایح و عوامل مرتبط با آن در کامیابی سیاسی عمران بن شاهین، به‌ویژه با تکیه بر منابع دست اول موردبررسی قرار گرفته است.

عوامل شکل‌گیری و تداوم امارت عمران بن شاهین در بطایح

۱- جغرافیای بطایح: بستر شکل‌گیری امارت عمران بن شاهین

بطایح که آن را «هورالعظیم»، «هورالحمار» و «هورالهویزه» می‌گویند، منطقه‌ای پوشیده از باتلاق، مرداب، نی‌زار و دریاچه بود که با وسعتی متغیر (به دلیل تغییر مداوم سیلاب‌ها) در جنوب عراق قرار داشت. تالاب‌ها و آب‌گیرهای این مناطق، از دجله و فرات سیراب می‌شدند. ضمن این که قسمتی از غرب خوزستان (هور هویزه) نیز در دوره‌هایی بخشی از بطایح به حساب می‌آمد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۲۱). در نقشه‌های امروزی بقایای منطقه البطایح قدیم (هورالعظیم کنونی) از روستای القرنه تا ناصریه گسترده است و بازارهایی چون سوق الشیوخ و شبایش در آن قرار دارند.

روایت ابن رسته در مورد بطایح به عنوان مقصدی برای رود فرات با توصیفش از مسیر این رود شروع می‌شود: «درحالی که سرزمین «شام» در غرب آن و سرزمین «جزیره» در شرق آن قرار دارد، پس از آنکه شاخه‌شاخه شده و رودهای بزرگی می‌گردد، به «بطائح» می‌ریزد؛ و مصب آن در بطائح در جایی به نام «کسکر» است، رود «خابور» در ناحیه‌ای به نام «قرقیسیا» به فرات می‌ریزد. پس «بطائح» محل گردآمدن این آب‌هاست و آن منطقه‌ای به وسعت سی فرسخ در سی فرسخ است؛ یک حد آن «جزیره العرب»، یک حد آن سرزمین «میسان»، یک حد آن «دجله بغداد» و یک حد آن مصب «فرات» و «نهر روان» است» (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۹۴-۹۳).

سابقه شکل‌گیری بطایح را به زمان‌های کهن می‌رسانند به‌طوری‌که برخی واژه‌های باتلاق و نیزار^۱ را در مورد منطقه بطایح عراق به کتیبه‌های میخی عهد آشوریان نیز نسبت می‌دهند (Streck & Al-Ali, 1986: 1093، باروک باتیر، ۲۰۲۳: ۲۸۰). یاقوت حموی از وسعت زیاد بطایح میان واسط و بصره سخن می‌گوید و اینکه در گذشته روستاهای به‌هم‌پیوسته زیادی داشته که آباد بوده‌اند، بالین‌حال در اواخر دوره ساسانی و به‌ویژه در عهد خسرو انوشیروان به دلیل افزایش آب دجله و فرات، بسیاری از بندها و سدهایی که روی هر دو رودخانه بسته شد، ویران گردید. چون ساسانیان موفق به تعمیر بندها نشدند، بطایح گسترش یافت. به‌طوری‌که در قرون وسطای اسلامی بطایح محلی بود به مساحت پنجاه میل عرض و قریب دویست میل طول و دامنه‌اش تا بصره می‌رسید (قره چانلو، ۱۳۸۰: ۱/ ۲۴۹). پس از فتوحات اعراب این روند شدت گرفت؛ در نتیجه، پهنه بزرگی از کشتزارها و دیگر اراضی به زیر آب رفت و به باتلاق تبدیل شد. بدین ترتیب بطایح وسعت زیادیتری یافت (حموی، ۱۹۹۵: ۱/ ۴۵۰؛ کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۳۳). قابل ذکر است که ارتباط بطایح با دریا نیز از طریق جز و مد در کاهش و افزایش وسعت بطایح مؤثر بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/ ۱۷۳-۱۷۲).

جغرافی‌نویسان بطایح را به سه منطقه تقسیم می‌کنند که عبارت‌اند از: بطیحه کوفه، بطیحه واسط و بطیحه بصره (جیهانی، ۱۳۴۰: ۱۷، ۴۹). صلیق و جامده به ترتیب بزرگ‌ترین شهرهای بطایح بودند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/ ۱۶۴، ۷۸). محوطه تاریخی "الجوبر" با توجه به موقعیت رودخانه‌ها و آبادی‌های همسایه به‌خصوص روستای الطار به‌احتمال همان الجامده پایتخت شاهینیان در کنار فرات و شاخه‌هایش باشد.

ابوالفدا در این زمینه می‌نویسد: در عراق سه بطیحه (تالاب) وجود دارد: بطایح بصره، بطایح کوفه از سرریز آب فرات، و بطایح واسط از آب‌های رود دجله. این رویداد زمانی رخ داد که ایرانیان مشغول جنگ با مسلمانان در عراق بودند. بزرگ‌ترین آن‌ها «بطیحه عظمی» است که چهار دریاچه دارد؛ رود دجله از طریق یک راه آب‌نی‌زار (تنگه) به آن وارد می‌شود، سپس از آن‌جا از طریق راه آب‌نی‌زار دومی به دریاچه دوم، سوم و چهارم می‌رود. هنگام پایان یافتن تالاب‌ها، دجله از آن‌ها خارج می‌شود و پس از آن، «دجله عوراء» (دجله کور/یک‌چشم) نامیده می‌شود. بعد از آن است که رودهای بصره از آن منشعب می‌گردند. در نزد آن‌ها (مردم آن سامان)، بطیحه، «الهور» نامیده می‌شود (ابوالفدا، ۲۰۰۷: ۴۷).

۲- جغرافیای اقتصادی بطایح

منطقه بطایح از نظر اقتصادی از موقعیت خوبی برخوردار بود و در آن نیشکر، غله و خرما کشت می‌شد. این منطقه که نیزارهای وسیعی داشت پرندگان گوناگونی را نیز در دل خود جای داده بود به‌نحوی که بعضی از این گونه‌ها فقط در آنجا یافت می‌شد. وجود پرندگان و شکار آن‌ها یکی از راه‌های کسب درآمد مردم بطایح بود که از نظر اقتصادی بر قدرت این ناحیه می‌افزود. ضمن این که وجود مرداب‌ها، دریاچه‌ها، کشتزارها و شکارگاه‌ها در بطایح نه‌تنها اقتصاد بطایح بلکه اقتصاد سراسر عراق را رونق خاصی بخشیده بود. (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/ ۱۶۴). از روزگار ساسانیان و سپس در دوره امارت حجاج بن یوسف ثقفی، جمعی از زط‌ها^۲ را با گاو میش‌هایشان در کسکر اسکان داد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۲۳).

علاوه بر این، در بعضی از نواحی بطایح برنج کشت می‌شد. (حموی، ۱۹۹۵: ۱/ ۴۵۰) ضمن این که ماهی آنجا به سراسر عراق صادر می‌شد. بطایح از نظر دام و دامپروری نیز موقعیت ممتازی داشت. به‌گونه‌ای که در آنجا گاو میش، گاو، بز و مرغ و مرغابی نیز پرورش داده و به مناطق دیگر صادر می‌شد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۲۰).

طبق گزارش کاتب بغدادی در دوره معاویه، عهده‌دار مالیات عراق برای معاویه از زمین بطایح خراج گرفت که ارزش غلات آن به پنج هزار هزار درهم (۵۰۰۰، ۰۰۰) رسید (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۳۳) در زمان ولید و هشام بن عبدالملک نیز «از زمین بطایح مالیات بسیاری گرفته شد» (همان: ۱۳۴). اخذ چنین خراجی از ناحیه بطایح از اهمیت اقتصادی آن حکایت دارد. به روایت ابن

^۱ کلمات "agammé" (باتلاق) و "apparaté" (نیزار) که در کتیبه‌های میخی متعلق به زمان آشوریان برای صحبت درباره این منطقه به کار رفته است (باروک باتیر، ۲۰۲۳: ۲۷۹). فریدریش دلیچ دانشمند، زبان‌شناس و آشورشناس برجسته آلمانی در واژه‌نامه‌ای آشوری این لغات را ریشه‌یابی کرده است (Streck & Al-Ali, 1986: 1093).

^۲ نام طایفه ای از هندوان و عرب جت. که در منطقه بطایح ساکن بودند (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۰۷؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۲/ ۳۲۸). به گفته بلاذری، سیایچه و زط و اندغار جزء سپاه پارسیان و از جمله آن دسته از اهل سند بودند که به اسارت درآمده و برای آنان مقرری تعیین شده بود و در زمره نخستین جنگجویانی بودند که به قید اسارت (مسلمانان) درآمدند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۳۴).

رسته، بطایح «خزانه اهالی بصره است؛ آب‌ها در آن گرد می‌آید و در آن برای منافعشان نی (نیشکر) می‌روید، و ماهی تازه و شور آنان از همان‌جاست، و در نواحی آن کشتزارهایی است که خوراکشان از آن تأمین می‌شود» (ابن رسته، ۱۸۹۲: ۹۴). بنابر برخی منابع تاریخی، عمران بن شاهین به همراه یارانش در سال ۳۲۸ هجری به بطایح پناه برد و به صید ماهی و مرغ اوقات خود می‌گذراند و هرکس از سوداگر و غیره که از راه بطیحه می‌گذشت، او را به اتفاق جماعت ماهیگیران غارت می‌کرد. بنابراین، جمعی کثیر از اوباش و دزدان بر وی جمع شدند و کار او قوت گرفت (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳/۱۸۴۴). بنابراین از نظر تولیدی منطقه بطایح علاوه بر تأمین مواد غذایی ساکنان خود، مازاد تولید خود را صادر می‌کرد و منبعی برای تأمین ثروت و سرمایه موردنیاز تاجران خود در اختیار داشت. مسئله مهم خودکفایی بطایح از نظر منابع غذایی و هیزم بود که زیستن به مدت طولانی در آن را، فارغ از تحریم‌ها یا محاصره‌های اقتصادی برای حکومت‌های محلی ممکن می‌ساخت. شهرهایی چون بصره و کوفه که به‌گونه‌ای به بطایح مرتبط هستند نیز اقتصاد قوی داشتند. به‌طوری‌که از بصره پارچه، خز، حنا و خرما صادر می‌شد. ضمن این‌که بصره بندرگاه نیز بود و درآمد گمرکی بالایی از کالاهای وارده به آنجا گرفته می‌شد. از سویی دیگر از واسط و بصره راه‌های تجاری مهمی چون راه بغداد به اهواز نیز می‌گذشت (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/۱۸۵). چنانکه از شواهد فوق برمی‌آید وجود منابع آب فراوان و آبرفت‌های حاصلخیز موجب رشد اقتصاد کشاورزی و دامداری و صید و شکار در حدی بیش از خودکفایی شده بود. فعالیت ضرابخانه‌ها در بطایح حاکی از توسعه اقتصاد و به‌نوعی حرکت به سمت اقتصاد تجاری و حتی صدور مازاد به بازارهای اطراف تا بصره و واسط شده بود.

۳- ترکیب اجتماعی ساکنان بطایح به‌عنوان اصلی‌ترین قوای عمران بن شاهین

در منابع مختلف تاریخی و جغرافیایی اطلاعات خیلی کمی دربارهٔ قوا و یاران عمران بن شاهین وجود دارد. باین‌حال برحسب گزارش‌های پراکنده‌ای در باب ساکنان بطایح که گروه‌های جمعیتی ترکیبی بودند می‌توان به برخی اطلاعات تاریخی پی برد. تپه‌های خشک در میان آب‌های این ناحیه از مواضع استوار فراریان و مجرمان بود (مسری، ۱۴۰۶: ۱۹۵). بطایح با داشتن باتلاق‌ها و نیزارهای انبوه، به‌عنوان منطقه‌ای صعب‌الوصول، پناهگاه طبیعی مناسبی برای شورشیان بود. به همین دلیل در این منطقه، شورش‌ها و جنبش‌های زیادی شکل گرفت که بعضی از آن‌ها مانند جنبش شاهینیان موفق به تشکیل دولت محلی نیز شدند. قدیمی‌ترین ساکنان بطایح، اعراب نبطی بودند. بلعمی نبطیان را به عاد بن ارم نسبت می‌دهد و می‌نویسد «و این نبطیان که امروز به روستاها و سواد عراق اندراند، همه از نسل ارمانیانند و هر که از فرزندان عاد است او را ارمانی خوانند» (بلعمی، ۱۳۷۳: ۱/۵۵۲؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۹۴/۴) بر همین اساس گاهی خود عمران و شاهینیان نبطی گفته می‌شوند. به گزارش ابن مسکویه بعد از رهایی عضدالدوله از دشمنانش «دل وی هوای گرفتن مصر و پس‌از آن کفرستان روم و پیرامون آن کرد، او را خوش نیامد که در چنین هنگام «نبطیان» در زیر گوش او سرکشی کنند و فرمانداری کوچک در پیرامونش که پناهگاهشان نیزارها و بیشه‌ها و مرداب‌ها است، دست‌درازی کنند و ایشان را ریشه‌کن نکند». این گزارش نیز مشخصاً هویت اصلی حرکت عمران بن شاهین را نبطیان معرفی می‌کند که گرچه جمعیتی ترکیبی محسوب می‌شد اما با ناحیه جنوب عراق پیوستگی زیادی داشت (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/۴۸۲). به گفته باسورث نیز، بسیاری از نبطیان بومی در شورش‌های خارجی پی‌درپی عراق و جزیره شرکت داشتند؛ و از همه بالاتر، ملقمه قومی جنوب عراق با شهر پادگانی پرجمعیت بصره و بخش‌های امتداد دلتاهای دجله و دجیل کنام خوارج باقی ماند و در این مناطق هنوز شمار زیادی جمعیت غیرمسلمان وجود داشت (باسورث، ۱۳۷۰: ۸۷-۸۶).

«زط‌ها» نیز به‌عنوان اقوامی با منشأ هندی در اواخر دورهٔ ساسانی در این منطقه سکونت داده شدند (ابن رسته، ۱۸۹۲: ۹۴؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/۲۴۳). طبق روایت بلاذری، «حجاج جمعی از قوم زط و اقوام دیگر سند را همراه خاندان و اولاد و گاومیش‌هایشان بیاورد و در نواحی سفلی کسکر اقامت داد. ... این جماعات بر بطیحه غالب شدند و در آنجا به زاد و ولد پرداختند. سپس گروه‌هایی از بردگان فراری و غلامان آزاد شده باهله و پیرامونیان محمد بن سلیمان بن علی و غیره به ایشان پیوستند و آنان را به راهزنی و مبارزه عاصیانه با حکومت برانگیختند. ... در دوره‌یی از خلافت مأمون مردمان از عبور در ناحیه ایشان اجتناب می‌کردند و حمل کالا در سفاین از بصره به بغداد قطع شد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۲۴-۵۲۳). گرچه صحبت از اسکان این زط‌ها در خانقین و عین زربه می‌شود، اما این روایت‌ها به خوبی محیط جغرافیایی خاص بطایح را برای سکونت گروه‌های مختلفی از بردگان فراری و غلامان و سایر گروه‌ها را نشان می‌دهد که بدون شک بعدها بخش‌هایی از قوای عمران بن شاهین را چنین نیروهایی فراهم می‌آوردند.

با ورود مسلمانان، قبایل دیگر عرب نیز به این منطقه وارد شدند. ورود بخشی از این گروه‌های جمعیتی، مقارن اقداماتی بود که به هر نحو با همکاری خلافت اموی صورت می‌گرفت. برای مثال در دوره خلافت ولید، مسلم بن عبدالملک به‌شرط اختصاص مالیات بخش‌هایی از بطایح به وی، و با موافقت خلیفه، «دو نهر معروف به سیبین را حفر کرد. کارگران و کشاورزان بدانجا گرد آمدند و آن زمین‌ها را آباد کردند و مردم بسیاری نیز بدانجا و زمین‌های مجاور آنان سکنی گرفتند» (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۳۵).

ابن اثیر، به سبب اشتغال مقطعی عمران به ماهی‌گیری، همراهان آغازین وی را ماهی‌گیران محل ذکر می‌کند، اما با پرداختن به راه زنی «دزدان و راهزنان به او پیوستند و او نیرو گرفت و توانست از دولت رهایی یابد و در پناه ابوالقاسم بریدی، راهداری و تأمین طرق بطایح بدو سپرده شد، او هم بر عده و سلاح و نیروی خود افزود و سنگرها و قلعه‌ها بر اطراف و تپه‌ها بنا کرد و بطایح را از دولت حفظ و حمایت کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۰/۱۹۹).

ذکر این نکته ضروری می‌باشد که همانند حرکت زنگیان به‌عنوان بردگانی شاغل در هورهای (باتلاق) نزدیک بصره و گروه‌های ترکیبی قیام آنان در سال ۲۵۵ ق، از جمله زنگیان، روستاییان، عرب‌های مستضعف و عشایر عرب و نقش‌آفرینی مهالبه (فرزندان مهلب بن ابی صفره) و همدانی‌ها (فرزندان همدان بن مالک) (طوقوش، ۱۴۰۴: ۱۹۰) در جنبش عمران بن شاهین نیز انتظار چنین ترکیب جمعیتی وجود داشت و این به سبب جمعیت ناهمگون ساکن در جنوب عراق بود. در مواردی نیز گزارش‌هایی وجود دارد مبنی بر اینکه افرادی مشخصاً و به‌قصد پیوستن به عمران بن شاهین به نزد او آمده‌اند. تنوخی روایت می‌کند: «ابوعلی کردی از نزد حسویه بن حسین کردی به‌قصد عمران آمده بود؛ پس عمران او را پذیرفت و برایش مقرری برقرار ساخت و او مردی شجاع و دلیر بود» (تنوخی، ۱۹۷۵: ۴/۲۶۴).

با وجود مزایای پیش‌گفته در باب ناحیه بطایح، اغلب ساکنان بطایح در مقاطعی، به دلیل شرایط نامساعد طبیعی، زندگی سطح پایینی داشتند؛ و از آنجاکه به علت صعب‌الوصول بودن این منطقه، مجرمان به آنجا می‌گریختند، بطایح یک منطقه جرم‌خیز بود و مردم آن آماده شورش و عصیان بودند. یاقوت حموی این ویژگی بطایح را چنین وصف می‌کند: «آنجا ملجأ هر بیمناکی و پناهگاه هر رانده‌شده‌ای بود؛ هرگاه شخص بیمناک از بغداد که دارالملک بنی‌عباس، آل‌بویه و سلجوقیان بود می‌گریخت، به صاحب آنجا پناه می‌برد و دیگر به‌هیچ‌روی و با هیچ وسیله‌ای راهی به او نبود و هرگز امکان بازپس‌گیری‌اش با غلبه و زور وجود نداشت» (حموی، ۱۹۹۵: ۳/۴۲۲).

در واقع جغرافیای خاص این مناطق به‌مثابه پناهگاهی برای افراد ماجراجو و مخالفان خلافت که در سودای کسب قدرتی هرچند محلی بودند، ترکیب جمعیتی خاصی را نیز به خود جذب می‌کرد. چنین ترکیبی به‌ویژه در دوران ضعف خلفای بغداد، تا حدی مستعد همکاری با افرادی مانند عمران بن شاهین بود. باید توجه داشت از آنجاکه نبردهای پیش‌آمده بین آل‌بویه و عمران بن شاهین دفاعی بود و درواقع اغلب قوای عمران از همان نیروهای ساکن در بطایح و اطراف آن تشکیل می‌شد.

۴- ضعف خلافت عباسی و مشکلات امرای آل‌بویه در آستانه جنبش عمران بن شاهین

یکی از بسترهای اصلی حرکت عمران بن شاهین، ضعف کلی حاکم بر خلافت عباسی بود. خلفای عباسی برای دهه‌ها از عصر طلایی خود در دوران خلفای نخستین (۲۳۲-۱۳۲ ق) فاصله گرفته بودند. در واقع در اواخر همان عصر طلایی، روند تجزیه آغاز شده بود به‌طوری‌که در شرق طاهریان (۲۵۹-۲۰۵) کار خود را در عهد مامون آغاز کرده بودند. پیش‌تر در غرب خلافت نیز در تونس اغلبیان (۲۹۶-۱۸۴ ق) و در مراکش ادربیسیان (۳۷۵-۱۲۷ ق) صاحب نفوذ بودند. صفاریان و سامانیان و مقارن حرکت عمران بن شاهین، غزنویان و آل‌بویه نیز در حال چیره شدن بر ایران و قلمرو عباسیان بودند. همچنین در نزدیکی بغداد، در موصل و حلب، حمدانیان (۳۹۴-۳۱۷ ق) روی کار بودند. طولونیان، فاطمیان و اخشیدیان نیز در مصر از قرن سوم تا ششم صاحب قدرت و نفوذ بودند.

از میان این همه مراکز قدرت، حمدانیان در شمال بغداد و آل‌برید در بصره و اهواز، علیرغم قدرت نسبتاً محلی آن‌ها، به سبب نزدیکی به بغداد حائز اهمیت می‌باشند. در کشاکش با بریدیان و وجود دیگر حاکمان محلی است که به گفته ابن مسکویه «جائی

^۱ ابن اثیر در باب حسویه کردی می‌نویسد: «حسویه سر کرده لشکری از برزیکان بود و در نواحی دینور و همدان و نهاوند و پاره‌ای از نواحی آذربایجان تا مرز شهرزور حدود پنجاه سال چیرگی داشتند. حسویه مرد بلند مرتبه و با حسن سیاست و نیک سیرت بود، و امور خویش بسک انضباط کشید در دینور مسجدی ساخت و نسبت به حریم (مکه و مدینه) بسیار بخشنده بود» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۱۲۱-۱۲۰).

جز سواد و عراق به دست سلطان (خلیفه) و ابن رایق نمانده بوده» (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۵/ ۴۸۰) بریدیان مقام امیرالامرای را کسب کردند و از پرداخت مالیات مناطق تحت نفوذ خود در اهواز و بصره به عباسیان خودداری کردند (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۵/ ۲۲۸). در نبردهایی با خلیفه راضی بر سر همین موضوع، آن‌ها سرانجام پیروز شدند و در سال ۳۲۹ ق ابو عبدالله همراه برادرش ابوالحسن و پسرش ابوالقاسم در زمان خلیفه متقی وارد بغداد شدند و مورد استقبال ابوالحسن بن میمون وزیر قرار گرفتند (الصولی، ۱۹۳۵: ۱۱۴). در آخر با لشکرکشی معزالدوله بویه به بصره و تصرف آنجا، روند افول خاندان بریدی کامل شد.

در فاصله سال‌های ۲۳۲ تا ۴۴۷ ق، ابتدا ترکان پس از آغاز نفوذشان از دوران معتصم، بر خلافت چیره شدند و سپس امرای آل بویه عراق و ایران را تابع خود کردند. در مجمل التواریخ و القصص وضعیت مستکفی مقارن ورود امرای بویه چنین توصیف می‌شود: «و معزالدوله کار پادشاهی بنظم می‌داشت و تدبیر ملک بوی بازگشت و خلیفه بفرمانی قناعت کرد، و از آن پس خلفا را جز لوا و منشور فرستادن، و خلعت دادن، و پاسخ پادشاهان اطراف، کاری نماند، و بعد از آن مستکفی را خلع کردند و بازداشتند و مطیع را بنشانند و گویند میل کشیدند» (مجله التواریخ، ۱۳۰۹: ۳۷۹).

در آخر می‌توان گفت، با وجود قدرت امرای بویه، رقابت‌ها و درگیری‌های متعدد آنان با سامانیان، کردها و حمدانیان حاکم موصل و فضای رقابت و دشمنی در بغداد با دیلمیان، فضا را برای عمران بن شاهین مناسب‌تر نشان می‌داد.

آغاز کار عمران بن شاهین و مواجهه با قوای معزالدوله

عمران بن شاهین آن‌گونه که تنوخی می‌نویسد، «معین الدوله ابی الحسین عمران بن شاهین السملی امیر البطحه» (تنوخی، ۱۹۷۵: ۱/ ۱۷۳) از قبیله بنی سلیم بود و در سواد عراق در منطقه «جامده» (تقریباً تنها زمین خشک در تالاب‌های بین واسط و بصره) پرورش یافته بود. عمران، ظاهراً در بغداد مسئول جمع‌آوری خراج بود و به علت تصرفی که در خراج کرده بود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۳/ ۳۷) و به سبب ترس از مجازات به ناحیه بطیحه فرار کرد و در آنجا مدتی با شکار پرندگان و ماهی مرداب و سپس راهزنی زندگی گذراند (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۱۱/ ۲۲۱). در همین ایام به قول منابع هرکس از سوداگر و غیره که از راه بطیحه می‌گذشت، او را به اتفاق جماعت ماهیگیران غارت می‌کرد (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳/ ۱۸۴۳) تا جایی که برابر سلطان بغداد هم می‌ایستاد، با این حال به سبب قدرت محدود، به پناه بریدیان بصره رفت و ابوالقاسم بریدی وی را مسئول امنیت در شهر جامده و همچنین اهوار (مرداب‌ها) در بطایح نمود (اسعد، ۱۳۹۹: ۱۰۱). در ادامه قدرت روزافزون وی سبب چیرگی وی بر منطقه شد. در واقع شرایط خاص جغرافیایی بطایح به عمران این امکان را داد تا به آن منطقه دست یابد و پایه‌های حکومتش را بنیان گذارد. در این زمان کمتر کسی به علت وجود نیزارهای بلند در بطایح، توان راهیابی بدان را داشت.

همگام با نیرومند شدن، عمران به همراه اطرافیانش شروع به راهزنی از تجار و بازرگانانی نمود که از بطایح به اطراف می‌رفتند (العیون و الحقائق، ۱۹۷۲: ۴۶۱). با اوضاع پیش آمده معزالدوله برای امنیت راه‌های تجاری آبی و زمینی به فکر سرکوبی عمران افتاد.

در سال ۳۲۸ هجری شورش عمران بن شاهین در ناحیه بطایح رخ داد. ابوجعفر صیمری به فرمان معزالدوله با لشکری بسیار و بعد از محاربات بسیار، اهل و عیال او را اسیر کرده به بغداد فرستاد. عمران خود گریخته در جنگل پنهان گشت. اتفاقاً، در این اثنا، خبر فوت عمادالدوله به بغداد رسید و معزالدوله، ابوجعفر صیمری را به شیراز برای حمایت از عضدالدوله جوان گسیل کرد؛ اما به محض آنکه ابوجعفر صیمری از بطایح بازگشت، عمران بن شاهین باز بیرون آمد و خلقی کثیر بر وی جمع شده شورش کرد (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳/ ۱۸۴۴).

معزالدوله که مصمم به شکست عمران بود در سال ۳۳۹ ق دوباره لشکری را به فرماندهی صیمری به نبرد عمران فرستاد (تنوخی، ۱۳۹۱: ۱/ ۹۹). با مرگ صیمری در میانه راه فرماندهی لشکر به روزبهان از سرداران دیلمی معزالدوله واگذار شد. عمران بار دیگر برای مقابله با سپاه دیلمی از شرایط طبیعی منطقه بطایح سود جست و با کمین کردن در نیزارها، لشکر روزبهان را به ستوه آورد. لشکر ملول روزبهان که از طولانی شدن محاصره به ستوه آمده بود تصمیم به حمله به درون نیزارها گرفت که نتیجه آن به دلیل عدم آشنایی با منطقه بطایح و شناخت عمران و سپاهیانش از راه‌های آبی بطایح چیزی جز شکست لشکر روزبهان و افتادن سلاح و بار و بنه به دست سپاهیان شاهینی و نیرومندتر شدن عمران نبود (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/ ۱۷۰).

یاقوت حموی بخشی از این روند قدرت‌گیری عمران بن شاهین و مردم بطایح را چنین روایت می‌کند که: «در اوایل روزگار آل بویه، گروه‌هایی از مردم همان منطقه بر آن دست یافتند و با استفاده از آب‌ها و کشتی‌ها دژسازی کردند و آن سرزمین از فرمان‌برداری سلطان سرپیچی نمود؛ این آب‌ها برای آنان مانند قلعه‌هایی محکم شد» (حموی، ۱۹۹۵: ۱/ ۴۵۰).

با این پیروزی «معزالدوله ناگزیر با عمران صلح کرد و اسراء و خانواده وی را آزاد نمود و از او آزادی سالاران و بزرگان سپاه خود را خواست و برادران عمران را که اسیر بودند رها کرد، حکومت بطایح را به او سپرد و عمران عظمت و قدرت و شوکت یافت» (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۰/ ۲۰۹). وی بر راه‌های تجاری بطایح تسلط یافت و شروع به گرفتن باج و حق عبور از تاجران و به‌خصوص از بزرگان دولت که مشغول تجارت بودند نمود. هدف وی از این اقدام گرفتن انتقام از ثروتمندان به دلیل ضایع کردن حق طبقات فرودست بود. موارد ذکر شده به‌خوبی آشنایی عمران بن شاهین با جغرافیای بطایح را که سبب نجات وی و شکست رقیب شد به‌خوبی نشان می‌دهد؛ و مشخص می‌کند که چگونه بهره‌گیری از شرایط طبیعی این منطقه سبب برتری نظامی و تا حدی اقتصادی ابن شاهین شد.

در مواجهه معزالدوله و عمران بن شاهین ابتدا وسایل جنگ آبی توسط روزبهان آماده شد، عمران طبق رویکرد جنگ فرسایشی خود را در کمین‌گاه مرداب‌ها نهان می‌کرد، این امر سبب خستگی روزبهان و به دنبال آن ورود به مرداب‌ها شد، که نتیجه‌ای غیر از چیرگی عمران بن شاهین و کسب غنائم برای وی نداشت. پس از فرار روزبهان؛

«عمران نیرومند شده به دولت چشم دوخت. یارانش چنان گستاخ شده بودند که سپاهیان دولتی را مسخره کرده، خوار می‌کردند. هر گاه پرده‌داران بزرگ، سرداران، امیران دیلم و ترک از آنجا می‌گذشتند تحقیر می‌شدند، از ایشان حق دیدبانی و بدرقه طلب می‌شد، اگر نمی‌دادند، ناسزا شنیده، کتک می‌خوردند، سپاهیان برای گذشتن از روستاهای شاهینیان و در معاملات بصره و اهواز از راه‌های ایشان بی‌نیاز نبودند. پس راه بصره بسته شد و به‌جز سواره، کسی نمی‌توانست از آن مناطق رفت‌وآمد کند».

معزالدوله این بار رفع این مشکل را از وزیر مهلبی خواست. مأموریت وی جنگ با عمران و گرفتن وی بود. سپاهی بزرگ با بهترین سرداران و غلامان تجهیز شد (ابن‌مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/ ۱۶۹).

مهلبی تمامی راه‌های منتهی به بطایح را بست. در تنگه‌ای در بطیحه که عمران و یارانش آشنایی کامل بدان داشتند (مسری، ۱۴۰۶: ۹۷). با روزبهان بر سر نحوه مبارزه با عمران به دیدگاه‌های مختلفی رسیدند. احتیاط و تدبیر مهلبی برای نبرد با اتهام روزبهان به او مبنی بر تأخیر در نبرد و گزارش این موضوع به معزالدوله سبب خروج مهلبی از رویکردهای همراه با احتیاط خود شد. این اشتباه، قوای مهلبی را به‌سوی کمین‌گاه‌های عمران ارسال می‌کرد. سپاه کمین‌کرده عمران برخی سرداران و بزرگان را به اسارت گرفتند و برخی از سپاهیان مهلبی در تنگنای ناشناخته مرداب‌ها کشته شدند، روزبهان و مهلبی موفق به گریز شدند و دولت مجبور شد پیشنهادات عمران را بپذیرد (همدانی، ۱۹۶۱: ۳۷۲). این شرایط در سال ۳۴۰ ق به‌نوعی صلح ناخواسته از سوی معزالدوله منجر شد، وی عمران را به فرمانداری بطایح منصوب کرد و برخی از اعضای خانواده عمران را که در نبردهای پیشین توسط لشکر دیلمی اسیر شده بودند در ازای آزادی سرداران اسیر شده خود نزد عمران آزاد شدند (ابن‌مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/ ۱۸۴). با این حال یکی از برادران عمران بن شاهین به نام ابوالفتح ابوالعریان چنان محتاج بود که تاجران محله درب مهرویه در بغداد برای او مالی گردآوردند تا معیشت او تأمین شود (تنوخی، ۱۳۹۱: ۲/ ۲۷۶).

پس از این صلح رویداد قابل‌ذکری میان آل‌بویه و شاهینیان رخ نداد اما در مواقع مختلف درگیری‌هایی پیش می‌آمد که بنا به دلایلی از جمله درگیری معزالدوله در نواحی دیگر سرزمین‌های تحت تسلطش، موقع را مناسب درگیری و صرف توان و نیرو با شاهینیان نمی‌دید. به‌طوری‌که در محرم سال ۳۳۴ ق هنگامی که عمران بن شاهین به‌اشتباه شنید که معزالدوله مرده است (درحالی‌که فقط بیمار بود) به کاروانی که مالی از خراج برای معزالدوله حمل می‌کرد و همراه آن مال که از اهواز فرستاده‌شده کاروان بازرگانان و گروهی بسیار از تجار بودند، حمله کرد و همه را گرفت و برد. چون معزالدوله بهبود یافت با عمران مکاتبه کرد و هر چه رבוود بود جز مال بازرگانان پس داد ولی صلح میان طرفین فسخ گردید (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۰/ ۲۲۹).

در سال ۳۵۵ ق معزالدوله برای سرکوب نهایی شاهینان به واسط رفت و از آنجا لشکر به جنگ عمران فرستاد. این بار ابوالفضل عباس بن حسن فرمانده سپاه او بود. حمله قرمطیان به عمان و طلب کمک از معزالدوله، زمینه آخرین تحرک معزالدوله در برابر

عمران شد. در حرکت به سوی ابله، در جامده فرمان بستن نه‌رهایی را داد که به ابله می‌رفتند، اما بیماری وی مجال رویارویی با عمران را نداد، به‌طوری‌که به بغداد بازگشت و در آنجا وفات یافت (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۳/۷۳۸).

در تمام موارد ذکرشده نقش و جایگاه جغرافیای طبیعی بطایح در رشد و تداوم دولت شاهینی در کنار عوامل هم‌زمان دیگر از جمله شرایط کلی آل بویه و سایر تقابلهای آنان به‌خوبی مشخص می‌باشد. این شرایط به عمران اجازه داد تا لشکرکشی‌های متعدد معزالدوله که توانسته بود حتی بغداد مرکز خلافت عباسی را فتح کند و در مقابل قدرت‌های دیگری چون قرامطیان بارها به پیروزی دست یابد را بی‌اثر کرده و به تداوم نفوذ و قدرت‌اش در بطایح ادامه دهد.

بعد از معزالدوله نبرد با عمران بن شاهین توسط پسر و جانشینش، بختیار عزالدوله ادامه یافت. باید به یاد داشت که یکی از علل مبارزه آل بویه با شاهینیان قرارگیری آن‌ها بر راه‌های مهم و حتی دسترسی آنان بر راه‌های تجاری بود که از بطایح به بصره و اهواز می‌رفت. بختیار در ابتدای روی کار آمدن، لشکری که پدرش به بطایح فرستاده بود را فراخواند تا بتواند در فرصت مغتنم به نبرد با عمران بپردازد.

فراز و فرود روابط عمران بن شاهین و بختیار: از تقابل تا اتحاد

رابطه بختیار با ابن شاهین در آغاز حسنه بود، حتی در ازای ارسال خلعت و بخشودن مالیاتش از او درخواست نیروهای کمکی علیه ترکانی کرد که در سپاه خود با دیلمیان اختلاف داشتند (نویری، ۱۴۲۳: ۲۶/۲۰۲-۲۰۱)؛ اما در سال ۳۵۹ ق بختیار، به‌قصد محاصره و شکست عمران به‌سوی بطیحه رفت. وی با هدف سنجش قدرت عمران و سپاهش در واسطه به مدت یک ماه به شکار مشغول شد. بختیار ابوالفضل عباس بن حسین شیرازی وزیر خود را مأمور رفتن به جامده و پیرامون بطیحه، برای تغییر مسیر دادن رودخانه‌ها و مجاری آب‌هایی کرد که به‌سوی بطیحه روان می‌شدند. باوجوداینکه اقدامات لازم برای این حمله در بغداد نیز به عمل آمد، به علت طولانی شدن محاصره و رسیدن فصل طغیان دجله تمام اقداماتی که سپاه بختیار در راستای مبارزه با عمران انجام داده بودند بی‌نتیجه ماند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۲۱).

در بستر یک جنگ فرسایشی همراه با کمین و گریز و در نتیجه بی‌اثر ماندن اقدامات لشکر دیلمی، عمران این بار در مواجهه با سپاه بختیار، پناهگاه خود را در بطیحه جابجا کرده و دارایی خود را نیز به پناهگاه جدید انتقال داده بود. بااین‌وجود به‌محض فرونشستن آب و خشک شدن راه‌ها، لشکر بختیار به درون نیزارها هجوم آورد اما اثری از عمران بن شاهین نیافتند. این پایان کار نبود و لشکریان آل بویه به محاصره بطایح ادامه دادند. در ادامه سپاهیان از طولانی شدن محاصره و ادامه شرایط یک نبرد فرسایشی خسته شدند و ماندن در آن وادی را به سبب گرمای زیاد هوا و وجود بی‌شمار پشه و قورباغه و نرسیدن مواد غذایی جایز ندانستند. در نتیجه سپاهیان به مخالفت با وزیر برخاسته، حاضر به اقامت در آن محل نبودند. با چنان پیش‌آمدی بختیار ناچار به مصالحه شد که مالی از عمران بگیرد و به بغداد بازگردد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۲۱).

عمران که در آغاز این رویارویی موقعیتش تضعیف شده بود، در ادامه و با رویت بهم‌ریختگی و پاشیدگی کار بختیار، با شرایط سهل‌تری این مصالحه را انجام داد. در ادامه با دور شدن بختیار و لشکریانش از بطایح، عمران، شروع به دست‌اندازی به اموال سپاهیان بویهی نمود و غنایم بسیاری از آن‌ها به دست آورد. اردو و ارتش بختیار شیرازه نظم‌ش گسیخت و در آن فساد پیدا شد و اطاعت و مهابت مافوق از میان رفت و در رجب سال ۳۶۱ ق بختیار به بغداد بازگشت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۲۲).

باز هم به عنوان عاملی تأثیرگذار، شرایط ویژه جغرافیایی نیزارها و منطقه بطایح سبب شد که عمران با پناه گرفتن در آنجا و طولانی کردن دوره اختفا بر دشمن فایق آید و بر قدرت و حیثیت خود بیافزاید. قابل ذکر است که رقیب نیز با پی بردن به اهمیت جغرافیای بطایح درصدد استفاده از آن برآمد تا شاید بتواند نبرد را با پیروزی به سرانجام برساند که در نهایت این امر رخ نداد. اوج قدرت عمران بن شاهین در زمان بختیار بود به‌گونه‌ای که بختیار برای مقابله با ترکان که در دربارش قدرت زیادی یافته بودند از عمران بن شاهین درخواست کمک کرد و حتی درخواست پیوند خویشاوندی نیز بدو داد. در این رابطه در تجارب‌الامم چنین آمده است:

«بختیار خلعت و اسبی زرینه زین، با فرمان بخشیدن «آشتی بها» که بر آن سازش شده بود و خواستگاری یکی از دختران عمران برایش فرستاد و خواهش نمود که لشکری به کمک او در جنگ با ترکان بفرستد». وقتی نامه بختیار به عمران رسید، عمران در

پاسخ گفت: «این که بدهی ما را بخشوده است متنی ندارد، زیرا ما از پوچ شدن آن آگاهی داشتیم ولی آن را می‌پذیریم. این که پیوند را با ما خواسته است، من مردی هستم که با هیچ کس وصلت نمی‌کنم. مگر آنکه پسران از من و دختر از او باشند؛ و پسر برادرانم را برای دخترانم شایسته‌تر می‌دانم. ولی اگر پیوند را از گونه دیگر بخواهد آماده‌ام. این که خلعت و اسب فرستاده است، نیز من نه پوشاک شما می‌پوشم و نه بر اسب سوار شوم. چهارپایان من این قایق‌ها هستند. لشکر نیز نمی‌توانم بفرستم، زیرا مردان من در آمیزش با شما آرامش ندارند، چون که در سال‌های گذشته، بسیاری از مردان شما را در جنگ‌ها کشته‌اند. سپس به پیک گفت، به او بگو: شایسته است سنگین‌تر و آرام‌تر باشی، این اندازه سبکی و بچگی مکن، تو به جنگ من آمدی و شکست‌خورده گریختی و به اهواز رفتی، از آنجا نیز اکنون گریزان، بدین آشفتگی آمده‌ای من آن می‌بینم که کار تو بدانجا کشد که بیایی و به من پناهنده شوی و نزد من بمانی. آنگاه من، برخلاف تو و پدرت که با من بدرفتار کردید، با تو خوش‌رفتاری خواهم کرد» (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۳۹۴/۶).

چنانکه از شواهد بالا برمی‌آید تأکید ابن شاهین بر عدم دسترسی به قلمروش جز با قایق و همچنین پناهندگی بزرگان در نیزارهای قلمروش در بطایح حاکی از آن بود که وی آگاهانه بر مبانی قدرت نظامی خود از قبیل آب و نیزار و عدم شناخت راه‌های جنگ در نیزار توسط مهاجمان بهره می‌گرفت.

در همان حال که بختیار از عمران کمک خواسته بود طی نامه‌ای از عمویش رکن‌الدوله نیز استمداد طلبید. رکن‌الدوله پسرش عضدالدوله را به کمک بختیار فرستاد. عضدالدوله بعد از آن که خطر ترکان رفع شد، با مشاهده ضعف عضدالدوله او را از قدرت برکنار کرد؛ اما این کار به مذاق ابن‌بقیه وزیر بختیار خوش نیامد و با رفتن به بطایح و کمک طلبیدن از عمران بن شاهین بنای نافرمانی از عضدالدوله را گذاشت و به دستگیری بختیار توسط وی اعتراض کرد. عمران بن شاهین نیز که از حکومت فرد قدرتمندی چون عضدالدوله چندان استقبال نمی‌نمود با ابن‌بقیه همراهی کرد و با فرستادن لشکری به کمک وزیر، سپاه عضدالدوله را شکست دادند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶۵/۲۱).

بعد از این شکست و با اصرار رکن‌الدوله، عضدالدوله از عراق عقب‌نشینی کرد؛ اما با مرگ رکن‌الدوله در سال ۳۶۶ ق عضدالدوله بار دیگر آهنگ عراق کرد. این بار نیز بختیار از عمران استمداد طلبید. به روایت ابن مسکویه:

«بختیار همراه وزیرش ابن‌بقیه، به اندیشه زیارت و شکار بیرون آمدند تا سپس به واسط و اهواز برای جنگ با عضدالدوله بروند. سپس به واسط رسیدند و میان ایشان و عمران بن شاهین پیوندهای زناشویی بسته شد، بختیار دختر عمران بن شاهین را و حسن بن عمران دختر بختیار را به همسری گرفت» (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۴۳۳/۶).

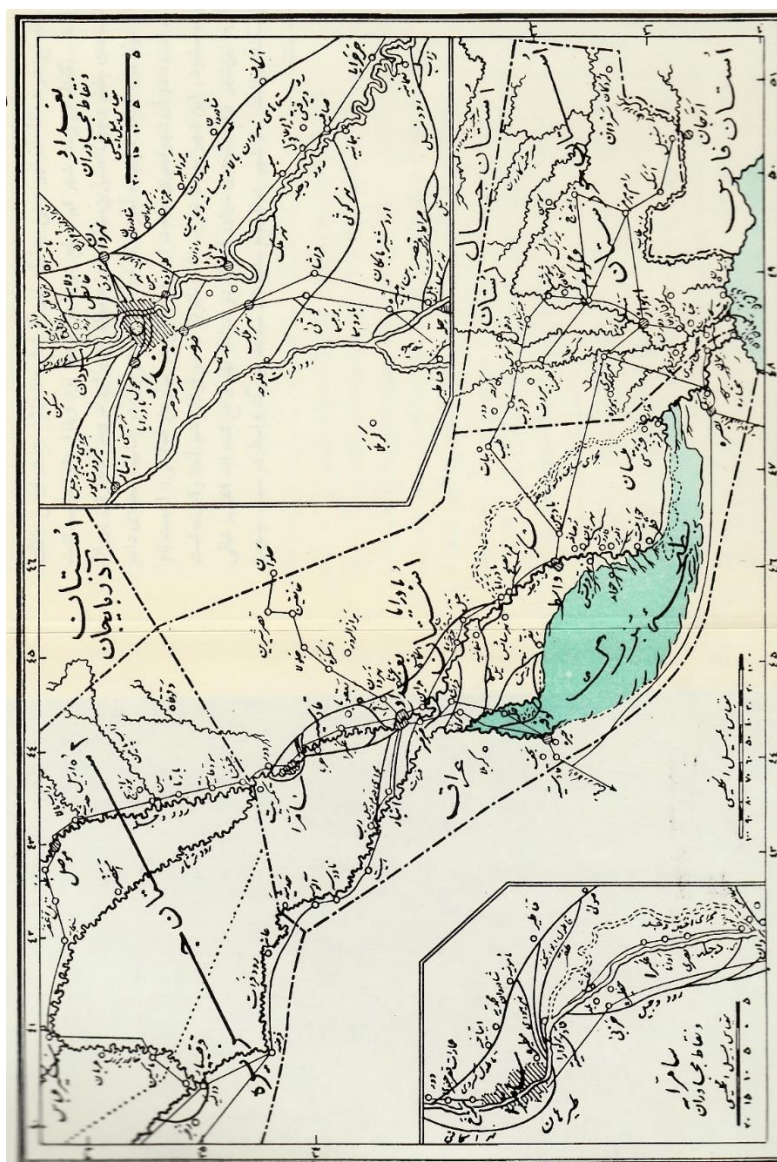
بعد از این پیوند و با کمکی که بختیار از عمران و پسرش حسن دریافت نمود به سمت اهواز روانه شد تا با عضدالدوله بجنگد. نتیجه جنگ شکست بختیار بود. بختیار از ترس آن که عضدالدوله به واسط بیاید، از راه آبی به بطایح رفت. عمران بن شاهین با سپاه و سازویرگ جنگی به پیشواز او آمده، دست بختیار را بوسید، بختیار نیز او را گرمی داشت. پس بختیار را در خانه پسر بزرگش ابومحمد حسن داماد بختیار فرود آورد. محمد ابن‌بقیه را نیز به خانه خود برد. مردم از پیش‌بینی درست عمران که پیش از این ذکر شد در شگفت بودند (همدانی، ۱۹۶۱: ۲۳۳). در واقع با بهره‌گیری عمران از جغرافیای بطایح، این امکان برای وی فراهم شد تا رقیبانش از او استمداد طلبیده و عجز خود را نزد وی اظهار کنند.

مرگ عمران بن شاهین و زوال شاهینیان

در سال ۳۶۹ ق عمران بن شاهین که به مدت چهار سال بر بلاد بطیحه استیلا یافته بود درگذشت. این امر به دنبال تلاش عضدالدوله برای بسط قدرت خود در عراق، سبب ارسال قوایی به سمت بطایح شد. وی لشکری عظیم به فرماندهی وزیر خود مطهر بن عبدالله به جنگ حسن بن عمران فرستاد و آن را همه‌گونه مجهز نمود. مطهر در بطایح شروع به بستن دهانه رودخانه‌ها کرد. لشکر عضدالدوله زمان و مال زیادی در این راه هدر داد. با طولانی شدن محاصره و رسیدن موسم طغیان رودخانه‌ها، بعضی از سدهایی که مطهر بسته بود شکست. آب در این هنگام به یاری ابن عمران رسید. آنچنان که هرگاه مطهر سدی می‌بست، از چند جهت دهانه آنها که بسته بود باز می‌شد. سپس میان او و حسن بن عمران درگیری در آب روی داد. برتری حسن بر او آشکار شد. حسن بن عمران بعد از کارزار لشکر عضدالدوله را آن چنان گوشمالی داد که به هزار جان‌کندن عده کمی از ایشان گریخته

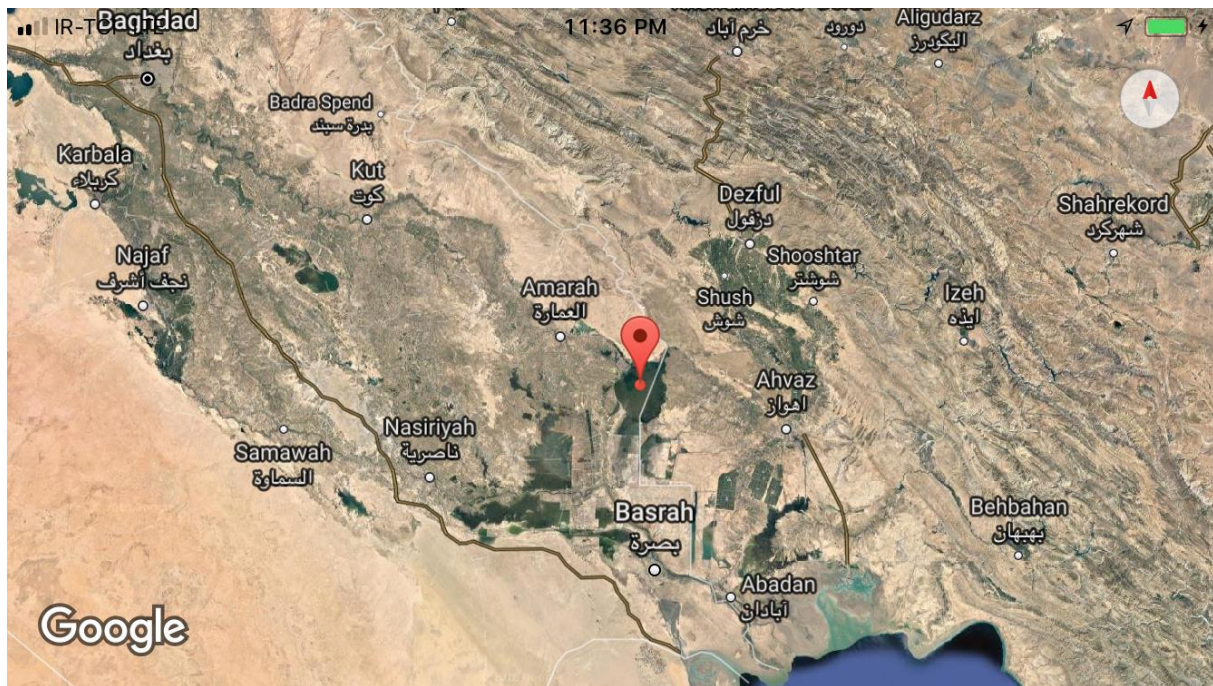
روی به بغداد نهادند. مطهر وزیر نیز بعد از این شکست دست به خودکشی زد. عضدالدوله نیز بر اثر این شکست با او در مقام مصالحه برآمد و هرسالی مبلغی عظیم قبول نمود که جهت او می‌فرستاده باشند و او جماعتی از سرهنگان عضدالدوله را به طریق رهن و گرو پیش خود نگاهداشت تا هرسال در ادای آن مبلغ تخلف نشود (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳/ ۱۹۳۳-۱۹۳۲). یکی از علل شکست مطهر چنانکه در تجارب الامم نیز آمده این بود که «مطهر در همه جنگ‌ها که دیده بود، رو در رو و فرز (سریع) جنگیده بود. او جنگ‌های فرسایشی و پراکنده را نیازموده بود» (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/ ۴۸۴).

همان‌گونه که از مطلب برمی‌آید نقش جغرافیای بطایح در پیروزی حسن بن عمران در نبرد با رقیب قدرتمندی چون عضدالدوله، قابل انکار نیست. رقیبی که خود نیز در پی استفاده از همان موانع طبیعی بطایح بود تا بتواند شاهینیان را به زانو درآورد اما شناخت شاهینیان از این منطقه چنین امکانی را از آن‌ها سلب کرد. قابل ذکر است که عضدالدوله هرگز نتوانست این شکست را جبران کند اما بعد از آن دولت شاهینیان نیز چندان نیابید و در موجی از درگیری‌های خانوادگی و اختلافات میان سرداران از میان رفت. حسن بن عمران پس از سه سال امارت، با نقشه برادرش ابوالفرج بن عمران کشته شد. بزرگان ناراضی از شرایط پیش‌آمده، حاجب مظفر بن علی، سردار بزرگ عمران و حسن را علیه ابوالفرج تحریک کردند، قتل ابوالفرج توسط این سردار و حکومت یک ماهه ابوالمعالی فرزند حسن بن عمران بن شاهین در واقع آخرین فرد از خاندان شاهینیان بطایح بود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۳/ ۷۴۰).

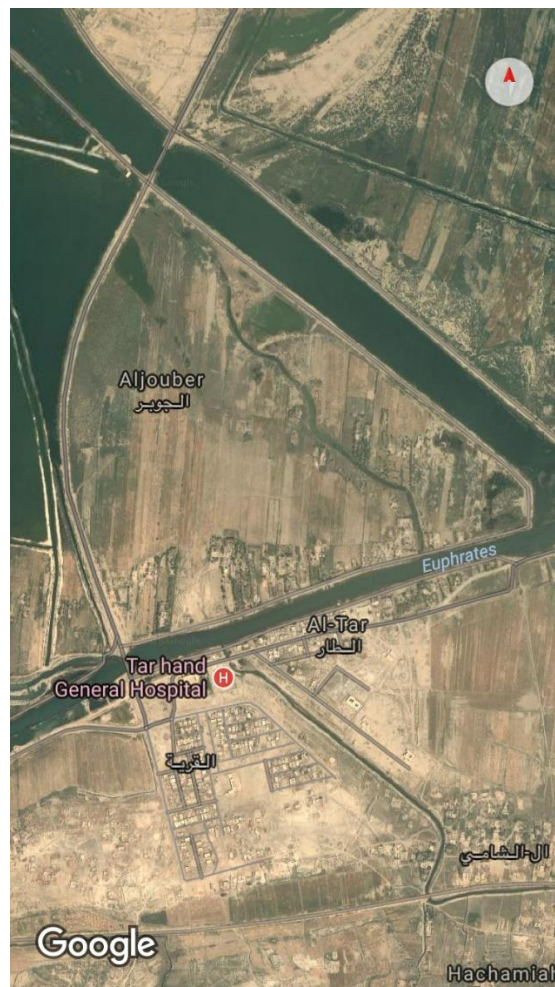

شکل ۱- موقعیت بطایح نسبت به راه‌های عراق

(منبع: لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۱)

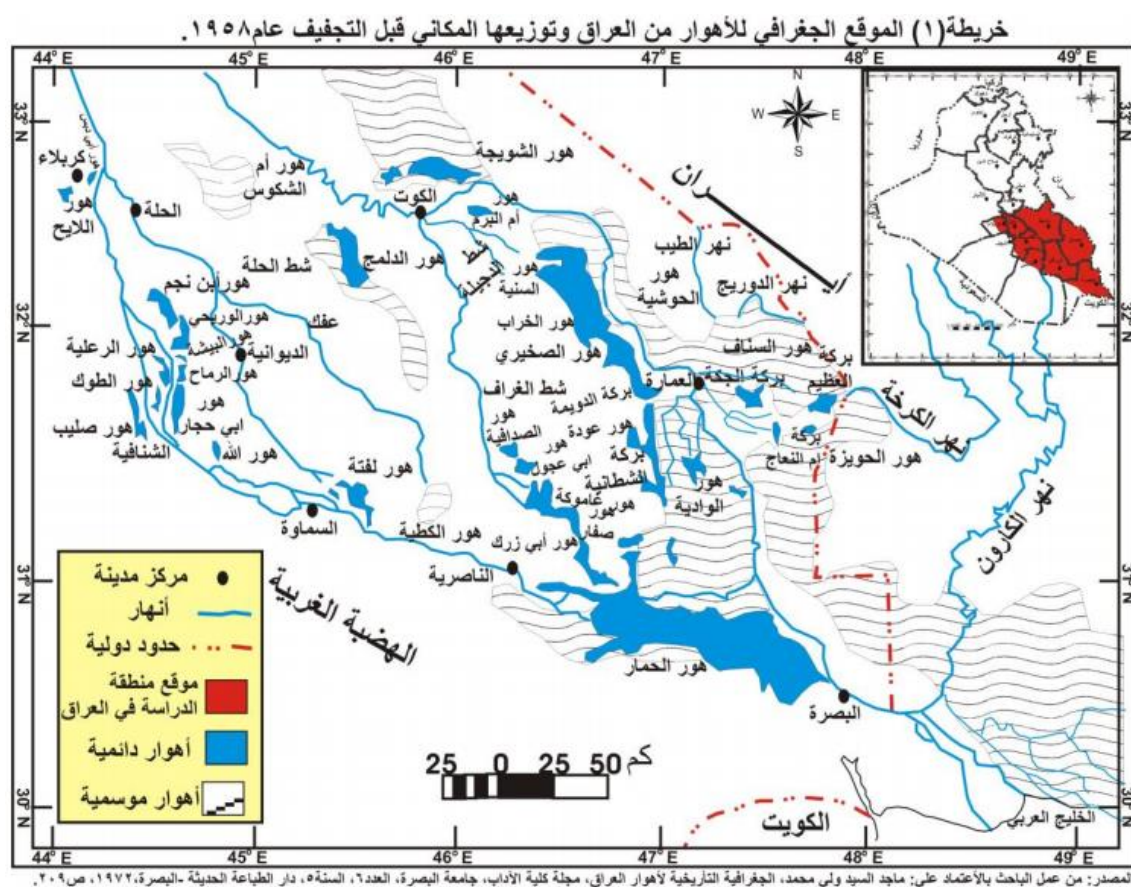
شکل ۲- موقعیت هور الحویزه و سایر تالاب‌های بطایح در فاصل بصره تا واسط (الکوت) و نسبت آن‌ها با مسیرهای منتهی به بغداد (منبع: گوگل مپ)

شکل ۳- موقعیت محوطه تاریخی "الجوبر" احتمالاً همان الجامده پایتخت شاهینیان در کنار فرات (منبع: گوگل مپ)

شکل ٤- قلب منطقه البطایح قدیم (هور العظیم کنونی) که از قرن ١ تا ناصریه گسترده بود و بازارهایی چون سوق الشیوخ و شبایش در آن قرار دارند (مقایسه شود با نقشه لسترنج)
(منبع: گوگل مپ)

شکل ٥- هورهای عراق: الجغرافية التاريخية الاهوار العراق

(منبع: ماجد سيد ولي محمد، ١٩٧٢: ٢٠٩)

نتیجه‌گیری

شاهینیان در قرن چهارم هجری با بهره‌گیری از جغرافیای بطایح موفق به بنیان امارتی شدند که حدود نیم قرن دوام آورد. بنیان این امارت توسط عمران بن شاهین و تحت تأثیر جغرافیا و شرایط متأثر از آن از جمله جغرافیای اقتصادی و شرایط خاص انسانی منطقه بطایح رقم خورد. وی با بهره‌گیری از عوامل ذکر شده توانست به‌خوبی در مقابل حملات متعدد آل‌بویه‌ای بایستد که خلافت را به زیر نفوذ خود درآورده بود. با این وجود موفقیت عمران بن شاهین نه تنها برآیند شرایط جغرافیایی بطایح بود که با عواملی دیگر از جمله رویکرد عمران بن شاهین در اتخاذ نبردهای فرسایشی، حمایت مردم محلی بطایح، ضعف خلافت و درگیری‌های امرای بویه در سایر نواحی (هم درگیری‌های درن خاندانی و هم نبرد با سایر مراکز محلی قدرت) و در مواردی ویژگی‌های خاص حکومتی آل‌بویه از جمله سنت کدخدامنشی و آیین جوانمردی عجین شده بود. آنچه سبب بازگردانی عزالدوله به قدرت در بغداد شد در واقع تأکید رکن‌الدوله بر رعایت آیین جوانمردان از سوی عضالدوله بود. امری که در تثبیت قدرت عمران بن شاهین نقش مهمی داشت. مجموع این عوامل سبب شده بود تا در مواجهه عمران بن شاهین با قوای آل‌بویه همواره سیاست‌های جنگی بستن آبراه‌ها و محاصره از سوی فرماندهان آل‌بویه و کمین کردن در تنگه‌ها و گذرگاه‌ها و همچنین خراب کردن بندها از سوی قوای عمران بن شاهین به‌طور کلی اتخاذ شود.

ضمن تأثیرگذاری همه عوامل فوق‌الذکر، جغرافیا را باید بستری برای موفقیت اقدامات عمران بن شاهین قلمداد کرد به‌طوری‌که اتخاذ جنگ‌های فرسایشی و تدافعی از سوی عمران بن شاهین و همچنین جغرافیای اقتصادی منطقه بطایح به‌عنوان دو عامل موفقیت وی، هر دو متأثر از جغرافیای بطایح می‌باشند، امری که درنهایت در کنار عوامل هم‌زمان دیگر روابط شاهینیان و امرای بویه را در برهه‌ای از زمان به سمت به رسمیت شناختن، اتحاد و حتی ازدواج سیاسی پیش برد.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۷۱). الکامل فی التاریخ. ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن حوقل، ابو القاسم محمد. (۱۹۳۸). صوره الارض، بیروت: دار صادر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). تاریخ ابن خلدون (العبر). ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۸۹۲). الاعلاق النفیسه. بیروت: دار صادر.
- ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۷ق). البدایه و النهایه. بیروت: دار الفکر.
- ابن مسکویه، ابوعلی. (۱۳۶۹). تجارب الامم. ترجمه علی‌نقی منزوی. تهران: انتشارات توس.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی. (۲۰۰۷). تقویم البلدان. قاهره: مکتبه الثقافه الدینییه.
- اسعد، محمد. (۱۳۹۹ق). تاریخ العرب. بیروت: دار الاندلس للطباعة و النشر.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۷۰). تاریخ سیستان، ترجمه حسن انوشه، تهران: سپهر.
- بلادری، احمد بن یحیی. (۱۳۳۷). فتوح البلدان. ترجمه محمد توکل. تهران: نشر نقره.
- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۷۳). تاریخنامه طبری، تصحیح محمد روشن، تهران: سروش.
- بیاتی، سمیه. (۱۳۹۹). تأثیر جغرافیای بطایح بر روابط خصمانه آل‌بویه با شاهینیان. پژوهش‌نامه تاریخ اسلام. ۱۰ (۳۹)، ۷۱-۸۸.
- Doi: 10.525447/isihistory.1.39.71
- تتوی، قاضی احمد و قزوینی، آصف‌خان. (۱۳۸۲). تاریخ الفی. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تنوخی، ابوعلی محسن بن علی. (۱۳۹۱ق). نشوار المحاضره و اخبار المذاکره. بیروت: دار صادر.
- تنوخی، ابوعلی محسن بن علی. (۱۹۷۵). الفرج بعد الشده. بیروت: دار صادر.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد. (۱۳۴۰). اشکال العالم. ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۹۹۵). معجم البلدان. چاپ دوم. بیروت: دار صادر.
- صولی، ابوبکر محمد بن یحیی. (۱۹۳۵). اخبار الرازی بالله و المتقی لله. تحقیق ج. هیورث دن. قاهره: مطبعه الصاوی.
- طقوش، محمدسهیل. (۱۴۰۴). دولت عباسیان. ترجمه حجت‌الله جودکی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- طهماسبی، ساسان. (۱۳۸۴). شاهینیان بطایح. فصلنامه تاریخ اسلام. ۶(۱)، ۱۶۰-۱۴۳. https://journals.dte.ir/article_6481_68f6da7f33d7ee91033759391b57bc0f.pdf
- قره چانلو، حسین. (۱۳۸۰). جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی، تهران: سمت.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). ترجمه اخبار بلاد و آثار العباد. ترجمه میرزا جهانگیر قاجار. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- کاتب بغدادی، قدامه بن جعفر. (۱۳۷۰). الخراج، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: البرز.
- لسترنج، گای. (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مجهول. (۱۳۰۹). مجمل التواریخ و القصص، تصحیح ملک الشعرا بهار، تهران: کلاله خاور. مجمل التواریخ و القصص.
- مجهول المولف. (۱۹۷۲). العیون و الحدائق فی اخبار الحقائق. تحقیق نبیله عبدالمنعم داود. نجف: مطبعة النعمان.
- محمد، ماجد سید ولی. (۱۹۷۲). الجغرافیه التاریخیه لأهوار العراق، مجله کلیه الآداب، بصره، ۶(۵)، ۲۲۸-۲۰۵.
- مسری، حسین علی. (۱۴۰۶ق). «الاماره الشاهینیه فی البطایح». مجله المؤرخ العربی. ۳۰، ۱۹۴-۲۰۸. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/436054>
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه علی نقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- نویری، شهاب‌الدین احمد بن عبدالوهاب. (۱۴۲۳ق). نهاییه الأرب فی فنون الأدب. قاهره: دار الكتب و الوثائق القومیه.
- همدانی، محمد بن عبدالملک. (۱۹۶۱). تكملة تاریخ طبری. تحقیق آلبرت یوسف کنعان. بیروت: المطبعة الكاتولیکیه.

References:

- Burak Batır, I. (2023). 10. YÜZYILDA BATÎHA'DA HÜKÜM SÜREN BİR ARAP EMİRLİĞİ. History Studies, 15(2), 279-296. DOI: 10.9737/hist.2023.1131
- Streck, M, & Sale, A. (1986). Al-Batīha. in The Encyclopadia of Islam, ed by Gibb, H.A.R , Kramers, J. H, Levi Provençal, E. , Schacht, J. Volume 1. Brill, Leiden.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.